

*М. Бабій** (м. Київ)

УДК 2; 3, 32 + 322

**СВОБОДА СОВІСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
І КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІСТОРІОСОФСЬКОЇ
ТА РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ ЕКСПЛІКАЦІЇ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ
І ФОРМУВАННЯ ЇЇ ПАРАДИГМИ**

Стаття М.Бабія присвячена важливій проблемі – дослідженню сутності свободі совісті, історіософському осмисленню етапів і змісту процесу формування її парадигми та концептуальних засад.

Ключові слова: свобода, свобода совісті, свобода релігії, свобода віросповідань, свобода думки, вільнодумство, індивідуальна свобода, релігійна свобода, християнство, античність, Середньовіччя.

Проблема свободи совісті, як і свободи взагалі (свободи без власного імені), поставала в тій чи іншій формі важливим об'єктом наукового (зокрема, філософського і правового) дискурсу з давніх давен. Вона не втратила своєї актуальності й сьогодні. Їй присвячений значний масив наукової літератури, спеціальних досліджень філософського, соціально – політичного, юридичного, психологічного та релігієзнавчого вимірів як за кордоном, так і в Україні. Запропонована стаття не дає можливості подати хоча б мінімальний перелік такої літератури. Вважаємо за можливе відіслати читача до списків літератури, що стосується проблеми свободи совісті, які містяться у працях окремих українських та зарубіжних дослідників [Див.: Бабій М.Ю Свобода совісті: філософсько – антропологічне й релігієзнавче осмислення. – К., 1994; Стецкевич М.С. Свобода совісті. – СПб., 2006; Права человека и глобали. Хрестоматия. – М., 2001; Філософія прав людини / за ред. М. Госената та Г. Ломана. – К., 2008; Еленський В. Є. Релігія після комунізму. – К., 2002; Facilitating Freedom of Religion or Belief: A. Deskbook – Provo, Utah USA / Oslo, 2006].

Активізація уваги вітчизняних і зарубіжних науковців до проблематики свободи совісті в останнє десятиріччя, зокрема в

* Бабій М.Ю. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

контексті сучасних глобалізаційних процесів, суспільних трансформацій та змін, а також значного загострення питань формування світоглядно-сміслової бази буття особистості, її самовизначення й самореалізації у сфері духовності, в т.ч. й релігії, постає своєрідною реакцією на зростання значущості даного феномена в індивідуальному, соціально-політичному та юридичному аспектах.

Разом з тим, при всьому багатстві наявного матеріалу досліджень існує чимало лакун теоретичного виміру, що унеможливають системне осмислення феномена свободи совісті. Зокрема, в історично-релігієзнавчому аспекті практично відсутні системні дослідження, теоретична експлікація проблеми формування, генезису, смислового наповнення парадигми свободи совісті, розвиток ідеї останньої. Саме ця проблема у своєму осмисленні постала основною метою статті.

Основний зміст статті. В узагальнюючому плані наше дослідження було спрямоване:

по-перше, на поглиблене, систематизоване в історіософському аспекті осмислення процесу зародження, генези, становлення ідеї свободи совісті як важливого феномену європейської цивілізації, її парадигмального оформлення. Зауважимо, що в процесі дослідження акцент зроблено на *євроцентричності* проблематики свободи совісті в її теоретичному і практичному виявах. Тим паче, що більшість дослідників означеного феномену постійно підкреслюють його європейське походження від ідеї до формування парадигмальної матриці свободи совісті. Дотримуючись цієї точки зору, автор разом з тим звертає увагу, що ідея свободи, в т.ч. в свободи совісті, мала свій специфічний вияв, своє прочитання й в інших цивілізаційних вимірах.

Історичні рамки цього блоку дослідження надзвичайно широкі у своєму темпоральному вияві: *античність, раннє християнство, епоха Середньовіччя, Відродження, Реформація, період XVII – початок XVIII століття, Просвітництво, доба Модерну й Постмодерну*. Окремий блок у контексті означеної теми, присвячений ретроспективному історіософському аналізу розвитку ідей свободи совісті в філософсько-соціологічній та правознавчій думці України.

В процесі дослідження історії становлення ідеї свободи совісті (до речі, цей процес ми розглядаємо як поступальний, а не як лінійний) акцент ми зробили на її історіософському прочитанні, беручи до уваги той факт, що історіософія (в сучасному її розумінні) вивчає історико-парадигмальну практику, тобто історико-перетворюючу діяльність людей як інтеріоризованого в духовне життя суб'єктів історії об'єктивного духу свободи [Див.: Кантор К.М. Двойная спираль истории: Историософия проектизма. - Т. I. Общие проблемы. - М., 2002. - С. 15-17].

В означеному контексті важливим було й те, що «історіософія як деонтологічна концепція історії передбачає органічне включення у своє

предметне поле *антропологічного принципу* осягнення, зокрема історії ідей, ідеалів, тому що лише люди здатні продукувати і прагнути до практичної реалізації їх. Однієї із таких ідей (ідеалів) постає ідея свободи совісті.

Ідея свободи і таких важливих складових її архітектоніки як свобода совісті, свобода релігії така ж стародавня, як і людська думка [Див: Русаков О.Ф. Историософия: толкование предмета и типология. // Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН - Вып. 3. – Екатеринбург, 2002. – С.7].

Отже, свобода совісті, образно кажучи, має свою «біографію», яка невіддільна від історичного процесу розвитку, становлення людини (індивіда), формування її як особистості. Ідея свободи совісті – суть явище конкретно-історичне, а за своїм змістом – *«трансісторичне»*. Як засвідчує наше дослідження – це ідея, яка працює.

Дослідження підтвердило, що до процесу зародження, генези ідеї свободи совісті безпосередньо причетне складне, сповнене різних колізій і протиріч буття людей, передовсім духовне, релігійне. Тому свобода совісті в понятійному аспекті (впритул і до сьогоденного дня) експлікується як свобода релігій (*за винятком античності, де за висловом К. Ясперса, було “закладено фундамент усієї західної свідомості і свободи - як реальності свободи, так і її ідеї”*). Автор переконаний, що і свободи совісті, і *первісного підґрунтя її майбутньої парадигми*).

Змагальність різних думок, свобода слова, критики, діалогічність політичного життя й інакомислення, в т.ч й арелігійність були реальністю для античної Греції, передовсім для афінського полісу вже в V ст. до н.е. Аналіз філософських напрацювань античної доби: Демокріта, особливо Сократа, Платона, Протогора, софістів, кініків, Аристотеля, Епікура, стоїків, а також духовна політична практика полісного буття, підтверджують, що ідеї свободи переконань, думки та терпимості, совісті в певному сенсі були відомі давнім грекам. Відсутність понятійного їх оформлення не є свідченням неусвідомлення цієї проблематики у філософській думці античності.

Найважливіші елементи структури свободи совісті (без понятійного визначення) - свобода морального, світоглядного, а пізніше й релігійного вибору, і так звана «свобода всупереч» - були певною мірою обґрунтовані й одержали право на життя саме в античній Греції в добу її демократичного розвитку. Як писав відомий римський стоїк Епіктет (50-126 рр.), який обґрунтував ідею свободи совісті: людина повинна діяти, здійснювати свої вчинки так, як велить її совість і розум, творити своє життя за власним проектом. Вільна людина, на його думку, це та, «яка діє, поводить згідно із вимогами своєї совісті й не боїться будь-яких напастей і мук». Ці ідеї знайшли свій подальший розвиток у ранньому християнстві.

Поява християнства, розповсюдження його вчення постає як екстраординарний, глибокий за своїм змістом і широкий в духовному вимірі переворот, який «передбачав рішучу переоцінку людських цінностей». Християнство запропонувало людству нову систему цінностей, ціннісних орієнтацій, нову матрицю світоглядних імперативів, «потіснило ідолів заради ідеалів», санкціонувало прояв індивідуальності в індивіді та його свободу [Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.82]. Воно в понятійному сенсі заклало основи особистості, її духовного призначення й мети буття, зробило акцент на недоторканості людської гідності, свободи, в т.ч й свободи совісті й релігії. Як справедливо зауважував російський філософ і богослов В.В. Зеньковський (1881 - 1962), «віра в людину, особистість і палкий захист свободи сягає своїм «найглибшим корінням» християнського досвіду, християнського світовідчуття, того чудового одкровення про людську особистість (і її свободу), яке знає лише християнство» [Див: Зеньковський В. В. Россия и православие. – К., 1915. – С. 18]. *Особиста, «індивідуальна свобода – це одна з найважливіших християнських цінностей»* [Лекторський В. А. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии. – 2001. - № 4. – С. 5].

По-друге, аналіз і осмислення історії становлення, особливо ранньої стадії розвитку християнства, його інституалізації, легалізації й легітимізації в складних умовах соціально-економічного, політичного й релігійного буття Римської імперії, творів філософів, християнських апологетів, отців Церкви свідчать, що ранньохристиянській думці були притаманні як ідеї свободи релігійної совісті, так і спричинена догматичною претензією на істинність – жорстка нетерпимість до іновірців, вільнодумців.

Духовна свобода (як вияв свободи совісті) в її ранньохристиянському прочитанні визнається невід'ємною особливістю особистості як морально-автономного індивіда, який «наділений» совістю, розумом, свободою волі.

Гоніння, переслідування християн, викликані недовірою влади до них, їх опозиційністю до державних структур, до офіційної релігії, нетерпимістю до іновірців постають своєрідним каталізатором як індивідуального, так і корпоративного усвідомлення важливості й необхідності свободи совісті, свободи релігії, а також теоретичного обґрунтування їх принципів та висунення їх як практичної вимоги до влади. У творах апологетів християнства, зокрема, К. Тертуліана, мова йде про свободу релігії (*libertatem religionis*), яка інтерпретується як свобода вибору релігії (свобода віросповідання) і як свобода зовнішнього (публічного) сповідання релігії, виконання культових дій, тобто як свобода реалізації свого буття в контексті вимог християнства.

Найбільш чітко й обґрунтовано, гідною подиву ясністю розкрив сутність ідеї свободи релігії, свободи релігійної совісті К.С.Ф. Тертуліан. Він, зокрема, наголошував, звертаючись до владних структур, що «будь-

яка провінція, будь-яке місто має своїх богів, ...лише одні ми, християни, позбавлені права дотримуватися своєї релігії..., лише у нас відбирають свободу совісті». Він закликає владні чинники «постерегтися забирати у будь-кого свободу релігії (*libertatem religionis*) і право на «вибір божества, коли не дозволяється поклонятися тому богу, якому я хочу, і примушувати мене поклонятися тому богу, якому я не хочу» [Тертуллиан К.С.Ф. Апологія // Творения Тертуллиана . – СПб., 1849. – С.62]. Вважаємо, що Тертуллиан одним із перших вводить в обіг термін «свобода совісті», обгрунтувавши його суть, ототожнивши його з терміном «свобода релігії». До речі, він веде мову про цю свободу не лише для християн, а й для будь-якої людини взагалі, як право на вільний вибір релігії. «Право природне і суспільне, - пише він. – вимагає, щоб кожний поклонявся тому, кому хоче. Релігія, -на його думку, - має сприйматися за переконаннями, а не завдяки силі» [Див: Тертуллиан К.С.Ф. Послание к Скапуле, африканскому проконсулу.// Там само. – С.107].

Тертулліанівське «*libertatem religionis*» як можливість вибору і самореалізації в лоні своєї релігії є, на думку відомого дослідника історії свободи, свободи релігії В. Кіпарісова одним із «важливих пунктів вельми складної проблеми, яку тепер називають питанням про свободу совісті» [Кипарисов В. О. О свободе совести. - М., 1883. - Вып 1. – С.1].

Відзначимо ще раз, що свобода совісті в апологетично-християнській експлікації постає передовсім як свобода релігії, як убезпечена можливість дотримуватися тієї релігії, яка є «істинною для індивідуальної совісті» [Афанасій Олександрійський, Лактацій, Оріген та інші].

Важливим у контексті історії практичного утвердження принципу свободи релігійної совісті, свободи релігії, легітимізації останньої постає **Міланський едикт (313р.)**, який разом з тим і поклав початок тісного союзу християнської церкви та держави. Вважаємо (і для цього є підстави), що цей документ слід розглядати як першу законодавчу декларацію, що в практичній іпостасі легітимізувала принцип свободи релігії й релігійної совісті – як право вільного сповідання тієї віри, яку визнають за кращу.

Наступне – в ранньому християнстві постало й обговорювалося питання «свободи в релігії». Особливо це було відчутним у контексті релігійного інакомислення, прагнення дати власне тлумачення релігійних істин. Як вияв принципу свободи совісті, в той період була проблема вступу до християнської спільноти (церкви). Неофітам надавалася можливість (у часі) перевірити правильність прийнятого рішення, його відповідність поклику совісті.

Ми тут більш детально зупинилися на добі раннього християнства, оскільки саме воно в означений період продукувало й прагнуло утвердити ті принципи свободи совісті і свободи релігії, які в подальшому поставали своєрідними віхами на шляху їх розвитку й утвердження. Вони постали конституруючими елементами парадигмального оформлення їх в наступні століття.

Специфічною епохою форм вияву, елементів формування ідей свободи релігійної совісті, її теоретичного обґрунтування було Середньовіччя. В процесі дослідження свободи релігійної совісті в означену епоху в тематизованому нами контексті важливим постало осмислення базових релігійно-культурних, ціннісно-орієнтаційних основ, зокрема Східнохристиянського і Західнохристиянського цивілізаційних утворень, особливостей їх розвитку та своєрідність формування в їх просторі ідей свободи релігії, свободи совісті, свободи церкви.

Зауважимо, що в Середні віки не йшлося практично про свободу совісті, свободу думки як поняття. Та й сама ідея свободи совісті не сприймалася католицькими і православними церквами. У Середні віки культурно-соціальне середовище, яким цілковито опікувалася Церква, панувало над особистістю, буття якої знаходилося під невинним церковним наглядом. В означену епоху такі мислителі, як Боецій, Абельяр, Тома Аквінський, Марсілій Падуанський, Бертольд Регенсбурський, прагнули уяснити, що таке людська особистість і в чому суть її свободи. В цей період найбільш чіткої форми й обґрунтування набула ідея прав людини, в т. ч. й права на свободу совісті, релігії у вченні італійського політичного мислителя Марсілія Падуанського (1275 – 1324), який у своїй знаменитій праці «Захисник миру» (1324) активно захищає принципи повної свободи (непримушеності) релігійних переконань. Тобто йшлося за змістом про принцип свободи совісті, свободи віросповідань. Уже в ту жорстоку епоху М. Падуанський утверджував принцип «незалежності прав громадян від їхньої віросповідної належності». Ніхто, на його переконання, “не повинен піддаватись покаранням за свої релігійні погляди, які є приватною справою людини, справою її совісті”. Він пропагував принцип розділення церкви і держави, рівності всіх віруючих перед законом. Марсілій Падуанський, на думку англійського історика Д. Актона, в багатьох аспектах розуміння, витлумачення принципів свободи совісті в дечому випередив навіть Д. Локка і практично вийшов на рівень сучасної їх експлікації [Актон Д. История свободы в эпоху христианства // О свободе. Антология философской либеральной мысли – М., 1995. – С. 395].

Ідеї свободи совісті, релігії в Середні віки активно розповсюджувалися, обстоювалися єретичними групами, представниками т.з. «малої культурної традиції», що завжди була в опозиції до «великої культурної традиції» - християнської церкви. Саме в лоні “малої культурної традиції” ідеї свободи совісті одержували “енергію” для свого розвитку і вияву як публічної вимоги до влади.

По-третє, вважаємо, і це підтверджує дослідження, що більш цілеспрямовано парадигма свободи совісті, свободи релігії в історичному контексті формувалася в епохи Відродження та Реформації. Цей процес у дані епохи мав своє підґрунтя, свою логіку в контексті певного стану цивілізаційного розвитку і характерних для останнього соціально-

політичних і духовно-культурних трансформацій. В цьому аспекті автор поділяє думку відомого грузинського філософа М. Мамардашвілі (1930 – 1990), що “свобода думки і совісті є продукт цивілізації, а не властивість, не наміри людей” [Мамардашвілі М. Кантианские вариации. – М., 2002. – С. 95]. При цьому зауважимо, що міра добувимої свободи, в т. ч. й свободи совісті, релігії, як і можливості практичного вияву останньої, у кожену епоху є різними, як і різним було їх усвідомлення й смислове навантаження. Є всі підстави для висновку (як результат аналізу, дослідження), що більш чіткого теоретичного, концептуального оформлення, суспільної актуалізації свобода (й передовсім свобода релігії, совісті) набувають в епохи Відродження, Реформації і, зокрема, в добу Просвітництва. Саме в цей період історії сформувалося ядро системи цінностей, характерних для сучасної Європи, в т. ч. й свободи совісті. Сутність означених епох у “встановленні нового типу відносин між догматичним і критичним стилями мислення”, між церковними і світськими культурними традиціями.

В центрі, скажімо, ренесансної матриці цінностей – проблеми людини (особистості), особливого розуміння її місця у світі, змісту її життя та щастя, людської свободи. Можна умовно позначити епоху Відродження як “проект емансипації людини”: “Змінюється баланс між “ми – ідентичністю” і “я – ідентичністю” на користь останньої” [Див.: Степун В.С. Философия в эпоху перемен // Весник Московского университета. Философия. – 2006. - №4. - С. 23 - 24]. Проблема свободи, зокрема свободи волі, віротерпимості, свободи релігії знайшли своє відображення в творах Л. Валли, Піко делла Мірандоли, Томаса Мора, Еразма Роттердамського та інших.

Варто зауважити, що основний акцент гуманісти робили на свободі думки, широкій толерантності, в т.ч. й до іновірців, і не завжди на обґрунтуванні принципів свободи совісті, свободи релігії. У своїй більшості вони схилилися до думки, що “і католик, і буддист, і магометанин, й іудей і навіть язичники ідуть до Бога, різними шляхами, але за суттю своєю це один і той же спільний і єдиний шлях” [Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения – М., 1978. – С. 552].

Особливий акцент у нашому дослідженні зроблено на розвитку, теоретичному і практичному втіленні ідеї свободи совісті, релігії в епоху Реформації. Вважаємо, що *це один із ключових етапів формування її парадигми*. Реформація змінила духовну атмосферу Європи. Був започаткований і активно діяв реформаційний алгоритм “культурної еволюції від догматизму до свободи», від зовнішньої релігійності до внутрішнього світу людини. Реформація відкрила факт “внутрішньої свободи особистості, шлях до свободи релігії” і проголосила принцип свободи совісті. Його в теологічному аспекті всебічно обґрунтував М. Лютер. Він розкрив сутність принципів свободи релігії, свободи віросповідання, свободи совісті, свободи служіння Богові.

Значний внесок у справу розвитку, публічної пропаганди ідей віротерпимості, принципів свободи совісті, віросповідання внесло радикальне крило протестантизму. Відтак є всі підстави сказати, що *Реформація* заклала основи парадигми свободи совісті, віросповідання, свободи буття церкви у суспільстві, основні концептуальні параметри їх виміру, які в епоху Модерну знайшли своє практичне втілення.

В процесі нашого докторського дослідження ми окремо виділили важливий в аспекті концептуального і й значною мірою парадигмального оформлення свободи совісті, свободи релігії, її юридичної легітимації і практичної реалізації *період XVII – початку XVIII ст.* Це, по суті, новий екстраординарний фазис не лише у розвитку ідей свободи совісті (зокрема, і перш за все її структурного компонента – свободи віросповідань), а й, якщо так можна висловитися, теоретичної і практичної розшифровки змісту цього феномену, що знайшли своє відображення у філософській, політико-юридичній думці, правових документах. Можна сказати, що в цей період були внесені принципові корективи в теорію свободи совісті, свободи релігії, відносин держави і церкви. Власне, в цей період остаточно сформувалися основні підвалини парадигмальної матриці сучасного західно-європейського розуміння свободи совісті, свободи релігійного шляху, яка утвердилася як невід'ємний компонент „західної культурної традиції”.

Істотний внесок у формування парадигми свободи совісті, концепції віротерпимості, „природного права” зробили голандський мислитель-правознавець Гуго Гроцій, англійський філософ Т. Гоббс, французький філософ Р. Декарт, нідерландський філософ Б. Спіноза, англійський філософ Дж. Локк, його співвітчизники Дж. Мільтон, Дж. Толанд, Е. Коллінз, Р. Вільямс, французький мислитель-скептик П. Бейль. Саме на аналізі їх доробку в площині експлікації ідей свободи совісті, свободи релігії й було зосереджене наше дослідження.

Основна частина висловлених ними думок засвідчує наявність фактору наступності, історичної й теоретичної тягlosti ідеї свободи совісті, свободи віросповідання, їх смислового прирощення й збагачення. Свобода совісті сприймалася ними як „природне право”, певною мірою як фундаментальне право людини, „дане їй Богом”. І на цій основі формувалося переконання, що права людської особистості будуть „поважатися лише у тому суспільстві, яке визнає свободу совісті, рівну гідність усіх людей”. Зауважимо, що практично всі мислителі означеного періоду розглядали свободу совісті як свободу віросповідного вибору особистості, як свободу в її так званому негативному вияві, як відсутність гетерономного примусу.

Саме боротьба за свободу совісті в XVII – початку XVIII ст. була тим „тиглем, де виплавлялася правосвідомість епохи, формувалася нова концепція „природного права”. А саме поняття „особистість”, „свобода”,

„рівність”, складала сутність останнього [Булгаков С. П. Труды по социологии и теологии. – М., 1997. – Т. 1 – С. 263].

Не буде перебільшенням сказати що свобода взагалі і свобода совісті, зокрема, а також процес утвердження унікальності людської особистості, суб'єктивності, постали в цей період головними питаннями філософського дискурсу. Найбільш чітко й обґрунтовано це проявилось у творах англійського мислителя і філософа, творця основ лібералізму Д. Локка, а також у працях Дж. Мільтона. „*Ніхто не може бути суддею у справах релігії і встановлювати правила для будь-чєї совісті, окрім власної*”, -наголошував останній [Мільтон Дж. *Ареопагитика*]. Щодо Д. Локка, то, на наше переконання, він відіграв центральну роль у формуванні цілісної концепції свободи совісті, свободи віросповідання, віротерпимості, світської держави, збалансованої і систематизованої політико-правової доктрини прав і свобод особистості. Можна стверджувати, що Д. Локк у теоретичному аспекті логічно сформулював основні положення „європейського проекту прав і свобод людини”, передовсім свободи совісті, які й сьогодні практично складають основу парадигми останніх в їх ліберальному прочитанні. Д. Локк розглядав свободу совісті та релігії як природне право кожної людини. Він наголошував постійно, що “нікого не слід примушувати в питаннях релігії законом чи силою. Будь-яка сила і примус у справах релігії мають бути заборонені... Ніхто не може пристосовувати свою релігію до чужих принципів”. Вихідною точкою в контексті рефлексії свободи совісті, віросповідання Д. Локка була не держава, а *особистість*. Обґрунтовуючи й обстоюючи ідею широкої свободи совісті, мислитель значною мірою співвідносив її практичну реалізацію з принципом відокремлення церкви від держави. Остання, на його переконання, взагалі не повинна займатися духовними справами, а церква не повинна мати влади у світському житті. І цей перелік питань принципового характеру мислителя, що стосуються проблем свободи совісті й свободи релігії, можна було б продовжити, однак суть в іншому. Ідеї і напрацювання Д. Локка у цій площині, його практичні висновки й рекомендації знайшли свій вияв у “живому експерименті” зі свободою віросповідання в США, постали основою важливих документів американської й французьких революцій (1775 - 1783) (1789 - 1794). Таким чином, саме Д. Локк сформулював міцну, обґрунтовану концепцію свободи совісті, віросповідання, яка стала основою ліберальної парадигми свободи совісті, релігії і яка діє, практично, й сьогодні.

У цьому зв'язку слід хоча б побіжно сказати про значний внесок у справу осмислення, розробки й пропаганди ідеї свободи совісті в її широкому філософському розумінні французького філософа П. Бейля. Важливим у його концепції є право не лише вибирати відповідне віросповідання, дотримуватись й публічно сповідувати його, але й право відмовитися від будь-якої релігії, бути атеїстом. Він був одним з тих

мислителів, хто твердо, активно і послідовно обстоював принцип свободи совісті, засуджував переслідування атеїстів. До нього практично „навіть самі толерантні прихильники терпимості” відмовлялися залишати у спокої атеїстів і матеріалістів, в т. ч. навіть і Д. Локк.

Можна сказати, що завдяки Д. Локку і П. Бейлю й іншим мислителям- вільнодумцям XVII - початку XVIII ст. концептуальні основи ідеї свободи совісті, свободи релігії набули чіткої канотативності.

Важливим етапом розвитку соціально-політичного і правового утвердження свободи совісті, думки й релігії постають епоха Просвітництва, доба Модерну й Постмодерну. Саме цей, значний за своїм темпоральним виміром період західноєвропейської історії, є особливо значущим як в аспекті подальшого теоретичного осмислення свободи, свободи совісті, свободи релігії, понятійного й концептуально-парадигмального їх оформлення, так і (що надзвичайно суттєво) розширення можливостей практичного, реалізаційного їх вияву. Помітним є й зростання питомої ваги свободи, параметрів її експлікації, а цьому аспекті - й свободи совісті у філософському, правовому та політичному дискурсах.

Епоха Просвітництва постала як своєрідна духовна формація, що мала власну світоглядну концептуальну матрицю. Вона суттєво посилила значущість розуму, знання, незалежності людини, її свободи, в т. ч. й свободи совісті. В цьому, як і в інших аспектах, це є „справді ключова епоха як у відношенні до Модерну, так й у відношенні до Постмодерну, оскільки й перший, і другий оперують фактично одним і тим же набором ідей, що успадковані від Просвітництва. Набір політико-філософських і правових проблем Просвітництва активно виявляв й виявляє себе у дискурсі зазначених епох. Маємо насамперед на увазі ідеї лібералізму, демократії, особистості, свободи, в т. ч. й свободи совісті, думки, релігії. Акцент в означеному контексті в процесі дослідження нами зроблено на аналізі творів просвітителів (французьких, англійських та німецьких), які в центр своєї уваги поставили *людську особистість*, такі компоненти її внутрішнього світу, як розум, совість, волю, „вгрунтовані на автономній раціональності її самоствердження,” а також свободу й свободу совісті. Відзначимо (а це було вельми важливим у процесі дослідження), що в епоху Просвітництва „ренесансний ідеал” вільної особистості постає як „*атрибут тотальності*”.

Слід зауважити в узагальнюючому плані, що генезис ідеї свободи совісті, свободи релігії, їх осмислення в епоху Просвітництва, як і в добу Модерну, були тісно пов'язані з “ідеалом вільної і відповідальної особистості, яка відкидає будь-яку зовнішню детермінацію: тиск традиції, нав'язаний авторитет, штамп пануючої думки” [Швырев В. С. Рациональность как ценность культуры. – М., 2003 С.118], чи примус держави або церкви, як визначальні чинники самовизначення, самореалізації, поведінки в духовній сфері свого буття. Зауважимо, що

такий взаємозв'язок можна розглядати як своєрідний „модус”, як „універсальну” ідейно споглядальну установку, що характеризували загальний підхід, зокрема в його теоретичних вимірах, щодо експлікації проблем свободи совісті, свободи релігії, звісно, беручи до уваги й особливості його вияву в творах мислителів різних європейських країн і його узалежненість від конкретного релігійного, політичного і, особливо, культурного контексту.

В процесі дослідження зроблено аналіз творів французьких, англійських, німецьких та американських просвітителів, документів, які стосувалися проблем свободи совісті, релігії, американської та французьких революцій. Значна увага приділена творчості Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Л. Лесінга, Й. Г. Фіхте, Ф. Шеллінга, І. Канта – „класика філософії свободи”, Т. Джеферсона, Т. Пейна, Д. Медісона, Д. С. Мілля, Б. Констана, особливо Г.В.Ф. Гегеля, Л. Фейєрбаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, ліберальних теоретиків свободи, екзистенціалістів тощо. Тобто йдеться про значущу когорту „великих письменників”, кому світ, - як стверджував Д. С. Міль, - “має дякувати за здобуту для нього релігійну свободу, які здебільшого відстоювали свободу совісті, як невід'ємне право і абсолютно заперечували, що людська істота має звітувати у своїх релігійних переконаннях перед іншими”.

Аналіз параметрів свободи совісті (а точніше свободи релігії) в її парадигмальному сенсі проведено також щодо її ліберального, маркситського прочитання й в контексті міжнародних документів позиції з цього питання католиків, православних, протестантів та мусульман.

В узагальнюючому плані слід сказати, що на сьогодні в науковому дискурсі (філософському, політологічному, юридичному і релігієзнавчому) не існує єдиної, цілісної, чіткої у своїх формулюваннях й осмисленні парадигми свободи совісті. Хоча основні параметри останньої здебільшого співпадають, незважаючи на різні іпостасі свого вияву, основні з яких ліберальна, марксистська, а також теологічні в їх конфесійному прочитанні. Наявність різних традицій, світоглядів, філософсько-правових і політичних матриць, контекстів сприяла різноманітності підходів у концептуальному осмисленні свободи совісті.

Частіше всього ми зустрічаємо так званий “звужений” парадигмальний підхід щодо свободи совісті (ліберальний у своїй основі), який сьогодні практично домінує і в суспільній свідомості, певною мірою (за незначним винятком) і в науковому, політико-правовому дискурсі, в конституціях, законах більшості держав і міжнародних правових актах, що стосуються свободи совісті, свободи релігії. Зауважимо, що в останніх ми подибуємо певне поєднання ліберального і марксистського підходів щодо свободи совісті. Хоча свобода совісті в цих документах у понятійному аспекті ототожнюється зі свободою релігії і розглядається як можливість для особистості вільно вибирати конкретне віросповідання і – публічно чи приватно - сповідувати його або ж не сповідувати жодної релігії. В

міжнародних документах, зокрема в *Загальній декларації прав людини (ст. 18, ст.19.)*, *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 18)*, *Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (ст.1)*, *Європейській конвенції з прав людини (ст.9)* йдеться про те, що “кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії”. При цьому акцент робиться на тому, що “це право включає свободу мати чи приймати *релігію або переконання* (виділено нами - М.Б.) за своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію і переконання...”. І хоча ці статті беруть під свій захист “теїстичні, нетеїстичні, й атеїстичні” переконання, а також право не дотримуватися жодної релігії чи переконань, все ж таки акцентація робиться на свободі віросповідання, релігійній складовій свободи совісті. Але ми ж маємо взяти до уваги, що релігія – це лише один з важливих компонентів світогляду, духовного буття людини (тим більше в плюральному вимірі)

Останніми роками певною мірою зросло число релігієзнавчих праць, в яких свобода совісті розглядається як поняття, що контамінує за своїм змістом з широким виміром духовного, світоглядного та морального буття людей. *В цьому контексті йдеться про здатність і можливість людини вільно, без будь-якого примусу самовизначатися в системі існуючих духовних, світоглядних (в т. ч. релігійних, арелігійних) й моральних координат (враховуючи їх поліваріантність) і свobodно самореалізуватися (приватно чи публічно) на основі свого вибору.* Таким чином, у концептуальному вимірі свобода совісті постає як фундаментальне право людини, як атрибут особистості.

Резюмуючи, відзначимо, що свобода совісті і сьогодні залишається одним з найбільш помітних елементів дискусії як на міжнародному рівні, так і на рівні політичного, релігієзнавчого, правового та конфесійного дискурсів.

А н о т а ц і ї

Статья М.Бабия посвящена значимой научной проблеме – исследованию сущности свободы совести, историософскому осмыслению этапов и содержания процесса формирования её парадигмы и концептуальных положений.

Ключевые слова: свобода, свобода совести, свобода религии, свободомыслие, индивидуальная свобода, религиозная свобода, религиозный выбор, христианство, античность, Средневековье.

Article is devoted the important problem of a freedom of worship, historiosophical to judgement of stages and the maintenance of formation of its paradigm and bases.